Boek van de maand

Patty Bange bespreekt:
P.Bot, *Tussen verering en verachting. De rol van de vrouw in de middeleeuwse samenleving*

(Kok Agora, DNB/Uitgeverij Pelckmans, Kampen/ Kapellen 1990), 280 blz., prijs *f*49.50.

De laatste jaren zijn er veel boeken en artikelen verschenen op het gebied van de vrouwengeschiedenis in de middeleeuwen. Het lijkt wel of elke zichzelf respecterende mediëvist zich tenminste door één publikatie op dit gebied moet bewijzen, c.q. moet laten zien dat hij bij de tijd blijft. Het is verheugend dat de positie van de vrouw in het verleden zozeer in de belangstelling staat, zeker waar het gebieden of periodes betreft die tot dusverre onderbelicht bleven.

In dit verband wil ik graag de aandacht vestigen op een kortgeleden verschenen boek, dat naar mijn idee zeker de moeite waard is.
In zijn inleiding zegt de auteur dat hij in zijn boek *aspecten* van het vrouwelijk bestaan in de middeleeuwen zal belichten en dat hij niet de pretentie heeft een afgerond beeld te leveren. Evenmin pretendeert hij 'grensverleggend wetenschappelijk' bezig te zijn. Hij bestemt zijn (overigens nogal prijzige) boek dan ook niet alleen voor vakgenoten, maar ook voor een breder geïnteresseerd publiek.
Desondanks, of misschien juist wel dankzij deze beperkte doelstelling is het resultaat erg aardig en zeer goed leesbaar geworden, mede door de heldere betoogtrant. De schrijver is zich er goed van bewust, en geeft dat zelf ook expliciet aan, dat hier en daar bepaalde kwesties daarom enigszins zwart-wit of wat al te absoluut voorgesteld worden, maar voor wie zich daar voldoende rekenschap van geeft, is dit geen al te groot bezwaar.

Vrouw en samenleving

In het eerste hoofdstuk, 'Samenleving', wordt aangegeven wat voor plaats de vrouw in de middeleeuwse maatschappij innam.
Natuurlijk kunnen we de periode van 500 tot 1500 niet als één geheel beschouwen, daarom spreken we doorgaans grofweg van drie stadia: een tijd van chaos en bedreiging van buitenaf (ca. 500-1000), een periode waarin er een langzame stabilisatie plaatsvindt (ca. 1000 - ca. 1300) en tenslotte twee eeuwen, tot ca. 1500, waarin de bestaande structuren in verval raken, en dat op een zodanige wijze dat we tegenwoordig de zestiende eeuw niet meer tot de middeleeuwen rekenen.

De opdeling van de middeleeuwse maatschappij in drie orden: geestelijkheid, adel en boeren ofwel: zij die bidden, zij die vechten en zij die werken, is een theoretische constructie die slechts zijdelings recht doet aan de realiteit. De dorpspastoor bijvoorbeeld voelde zich veel meer verbonden met zijn eenvoudige mede-parochianen dan met de, vaak adellijke, bisschop van het diocees. Daarom kunnen we beter spreken van een grove tweedeling: er zijn heren - die het in alles voor het zeggen hebben - en er zijn onderworpenen. Degenen die opkomen voor armen en onderdrukten (kerkelijke leiders bijvoorbeeld) stellen hun positie nooit principieel aan de kaak.
Evenzeer is het '*zinloos te veronderstellen, dat een adellijke dame zich enigszins verwant zou voelen met vrouwen van onvrije afkomst*'. De edelvrouw zouden we in zekere zin overigens ook onvrij kunnen noemen: zij is in feite ondergeschikt aan het familiebelang. Zij is, vaak al als kind, een

speelbal van de huwelijkspolitiek van haar vader, en eenmaal volwassen wordt er van haar verwacht dat zij haar echtgenoot zonen schenkt. Als getrouwde vrouw, of ook als weduwe, kan zij echter een tamelijk zelfstandige positie opbouwen, mede door de vaak langdurige afwezigheid van haar echtgenoot. Voorts is de opvoeding van kleine kinderen grotendeels haar taak. In de *chansons de geste* en de romantische literatuur speelt de adellijke dame dikwijls een grote rol; in de hoofse cultuur neemt zij een centrale plaats in.

Vrouwen (en mannen!) die wat lager op de sociale ladder staan zijn volstrekt machteloos tegenover de heersende klasse. In de middeleeuwse samenleving heerst het recht van de sterkste, waarvan vooral vrouwen het slachtoffer konden worden. Dat blijkt uit de veel strengere strafbepalingen voor geweldplegingen tegenover meisjes en vrouwen. Opmerkelijk is overigens dat verkrachting meestal gezien wordt als misdrijf tegen de man, broer of vader van de vrouw.

Op het platteland en in de steden konden vrouwen een vrij zelfstandige positie opbouwen. In gildebepalingen is herhaaldelijk sprake van vrouwelijke leden. Zij konden zelfs aan het hoofd staan van grote handelsondernemingen. Het is echter opvallend, dat juist in de stedelijke cultuur - zoals die tot uiting komt in (door mannen geschreven!) literatuur in de late middeleeuwen - de positie van de vrouw langzaam maar zeker achteruit gaat: wetenschappelijk onderwijs is strikt gesloten voor vrouwen en er wordt bij herhaling geschreven over haar dienende taak, zij wordt als het ware teruggedrongen in huis.

Kerk en vrouw

In hoofdstuk 2, 'Kerk en vrouw', wordt met het begrip kerk bedoeld het geheel van gezagsdragers, dat hoofdzakelijk uit mannen bestaat; voor hen is de vrouw in de aardse fase van het Godsrijk niet gelijkwaardig aan de man, maar we mogen hier niet uitsluitend een massieve vrouwenhaat veronderstellen.
Tot ca. 1100 zijn het vooral de monniken die het beeld bepalen: de vrouw is zwak, onbetrouwbaar en grillig. De duivel vermomt zich als een mooie jonge vrouw om mannen op het verkeerde pad te brengen; en dit was juist voor monniken ernstig, omdat kuisheid voor hen een belangrijke deugd was. Het leven in het klooster was nog wel een leven in de wereld, maar niet meer een leven van deze wereld en daardoor waren de voorbeden van de kloosterlingen voor de gewone stervelingen zo waardevol.
Grote uitzondering is Bernard van Clairvaux (1091-1153) die het juist voor de vrouw opneemt. Voor hem heeft Adam meer schuld aan de zondeval dan Eva. Wat later zijn het vooral de franciscanen die deze mildheid overnemen.

Het zijn echter ook en vooral de theologen die bepalend zijn geweest voor het middeleeuwse vrouwbeeld. Daarbij baseerden zij zich op klassieke ideeën (vgl. Aristoteles die de vrouw bij de voortplanting een volkomen passieve rol toedacht), de bijbel en vroeg-middeleeuwse kerkvaders als Augustinus (354-430) en Hiëronymus (347/48-419/20). Ook auteurs die wat positiever over de vrouw schrijven (bijvoorbeeld Peter Abelard, 1079-1142) kunnen zich niet losmaken van de in hun tijd heersende opvattingen, dat Eva de erfzonde in de wereld heeft gebracht en dat alleen de maagdelijk levende vrouw zichzelf evenbeeld van de man mag noemen.
Zeer invloedrijk was ook de grote dominicaan Thomas van Aquino (1225-1274) die met Aristoteles de vrouw zag als een mislukte man; slechts om bij haar kinderen te kunnen verwekken heeft de man haar nodig. Alleen in het heilsperspectief is er sprake van gelijkheid, maar dan is er ook geen geslachtelijkheid meer; de nadruk bleef echter steeds liggen op de ongelijkheid in het ondermaanse.

Daarom wordt ook Maria zo hogelijk vereerd, zij bleef eeuwig maagd, maar bracht tegelijkertijd Christus in de wereld, die de zonde van Eva teniet deed.
Haar verering had, merkwaardig genoeg, geen invloed op de waardering voor de vrouw. De positie van de vrouw verslechtert juist aan het einde van de middeleeuwen, hetgeen onder andere blijkt uit de aan het eind van de vijftiende eeuw opkomende heksenvervolgingen en -processen, die in de zestiende en zeventiende eeuw een hoogtepunt, c.q. dieptepunt zullen bereiken.

kleio
nummer 5/91
pagina's 30 en 31

Vrouw en huwelijk

In hoofdstuk drie spreekt de auteur over het huwelijk. Vooral in de hogere kringen zijn huwelijk en liefde twee gescheiden grootheden, zoals ook al werd aangeduid in het eerste hoofdstuk. Het gaat namelijk hoofdzakelijk om politieke of dynastieke huwelijken die soms al vóór de geboorte van de kinderen afgesproken werden.
Het huwelijk is een overeenkomst tussen de ouders, de instemming van de betrokkenen doet niet ter zake, noch van de jongen, noch van het meisje. Pas vanaf de twaalfde eeuw, wanneer de kerk meer invloed opeist, komt daar langzamerhand verandering in en gaat de consensus tussen de partners een grotere rol spelen. Dat betekent overigens niet dat allerlei 'misstanden' - proefhuwelijk, concubinaat, scheiding en dergelijke - verdwijnen. En de vrouw van een vorst wordt nog lang gezien als 'une machine à faire des enfants'.

Dat er velen zijn die zich niet in enige vorm van dwang wensen te schikken blijkt uit de grote golf van clandestiene huwelijken die na ca. 1300 gesloten worden. Dat waren geen geheime huwelijken maar huwelijken die niet volgens de kerkelijke voorschriften gesloten werden; ze waren verboden maar niet ongeldig. Dat klinkt wellicht enigszins paradoxaal, maar is niettemin begrijpelijk: anders zou de erop volgende bijslaap doodzonde zijn geweest, en dat was een nog groter kwaad! En als deze eenmaal heeft plaatsgevonden is scheiding niet meer mogelijk.

Het echtelijk leven zal voor de vrouw (misschien in mindere mate voor de man) niet altijd 'pure bliss' zijn geweest, zeker niet wanneer zij om politieke of financiële redenen werd uitgehuwelijkt aan een veel oudere man die zij helemaal niet kende. Bovendien stond men overspel van de man doorgaans oogluikend toe, terwijl het voor de vrouw één van de ergste zonden was. Binnen het huwelijk kon de man zich grote vrijheden veroorloven tegenover zijn vrouw, zoals uit de strafwetgeving blijkt. Dat neemt niet weg dat er tussen echtelieden geen vriendschap of liefde kon zijn. Maar ook in dat geval was het huwelijk voor de vrouw niet altijd gelukkig; de kindersterfte was hoog en veel vrouwen overleefden het kraambed niet.

Vrouw en klooster

Voor de vrouw die geen huwelijk kon of wilde sluiten, die na een of twee huwelijken weduwe wilde blijven of die, meer positief gezegd, een vroom en godsdienstig leven wilde leiden, was er het klooster waarin zij zich terug kon trekken (hoofdstuk 4). Hier kon zij zich bovendien vaak cultureel en wetenschappelijk - zij het in bescheiden mate - ontwikkelen. Ook hier waren echter donkere kanten. Kloosters werden nogal eens beschouwd als 'opvangcentra' voor ongewenste personen: dochters voor wie men niet voldoende bruidsschat kon opbrengen of die invalide waren. Vele nonnen werden door hun ouders al als kind aan een klooster geschonken (de zogenaamde *oblatie*) uit godsdienstige of andersoortige motieven, zodat er van een vrije keus geen sprake was geweest.

Niettemin zijn er vanaf de vroege middeleeuwen vele vrouwenkloosters die een belangrijke positie innamen in het maatschappelijke en religieuze leven. Daarbij gaat het dan doorgaans wel om adellijke kloosters. Ook zijn er de zogenaamde dubbelkloosters, die meestal een abdis aan het hoofd hadden. Dat lijkt misschien vreemd, maar als we ons realiseren dat het hierbij ging om een groot vrouwenklooster met daarbij een kleine mannengemeenschap die pastorale taken had, wordt dat wel begrijpelijk. In dit boek komt dat laatste niet helemaal goed uit de verf.
In politiek opzicht waren abdissen van met name rijksabdijen een factor van belang, waarmee koning, paus of bisschop terdege rekening moest houden. Deze abdijen waren tevens belangrijke centra van cultuur, hetgeen onder andere blijkt uit de geschriften die zijn nagelaten.
Maar ook in kloosters met een rijk geestelijk leven konden zich uitwassen voordoen: te strenge ascese of anderszins verwaarlozing van het eigen lichaam, extreme zelfkastijding of overdreven en benauwde vroomheid. Daarboven uit kon de vrouwelijke mystiek tot grote hoogten stijgen.

Vrouw en kerk

In het laatste hoofdstuk, 'Vrouw en kerk' gaat het om vrouwen die in de wereld een vroom leven willen leiden, met alle positieve en negatieve gevolgen daarvan.
Tegenover de toenemende clericalisering van de kerk worden de gewone gelovigen zich meer bewust van hun eigen waardigheid. Zowel mannen als vrouwen vinden in het streng gereglementeerde kloosterleven te weinig voldoening en willen door boetedoening en prediking anderen deelachtig maken van hun geloofsovertuiging. Dat hield ook een radicale afwijzing in van alle bezit, zoals door Franciscus aan het begin van de dertiende eeuw.
Deze armoedebeweging is in hoge mate van vrouwen uitgegaan. Men wil niet meer volstaan met het geven van aalmoezen aan de armen, men wil ook hun leven delen.

Belangrijk is in dezen uiteraard de begijnenbeweging. Aanvankelijk leefden de begijnen zonder organisatie in de wereld, maar onder druk van de kerk zijn zij langzamerhand in semi-religieuze gemeenschappen bijeen gaan wonen. En ook hier zien we, zoals het geval was met de Franciskaner orde, de oorspronkelijke armoede in veel gevallen verdwijnen door tal van schenkingen.
Van groot belang is de spiritualiteit van deze religieuze vrouwen, die wij kennen door hun schriftelijke nalatenschap.

Het meest bekend is wel de Brabantse begijn Hadewych (eerste helft 13e eeuw). In haar werk staat de liefde centraal, 'de Minne es al'. Het lijkt erop of zij soms

vrouwen een bijzondere plaats in Gods heilsplan toeschrijft.
Is zij nu een vertegenwoordigster van ontwakend vrouwelijk zelfbewustheid in de kerk? Volgens de auteur kunnen we deze vraag bevestigend beantwoorden voor wat betreft het centraal stellen van de liefdesrelatie tussen de ziel en God. De clerus had enerzijds groot respect voor deze vrouwen, maar stond anderzijds wat argwanend tegenover het gebruik van de landstaal. Het zal echter duidelijk zijn, dat deze oppositie op den duur geen stand kon houden; zelfs in de liturgie drong de volkstaal door.

Naast de 'orthodoxe' begijnen zijn er ook door de kerk fel bestreden ketterse gemeenschappen waarvan vrouwen een belangrijk deel uitmaken, met name omdat deze stromingen dikwijls de principiële gelijkheid van mannen en vrouwen predikten. In de praktijk kwam daar niet altijd evenveel van terecht!
Al met al kunnen we wel concluderen dat vrouwen over het algemeen een aanzienlijk aandeel hebben gehad in geestelijke bewegingen.

Conclusies

In zijn epiloog constateert de auteur terecht dat zijn slotconclusie geen vreugdevolle kan zijn. Na emancipatoire tendensen in de twaalfde en dertiende eeuw trad een reactie op die de vrouw interioriseerde in de huwelijkse staat en interneerde in kloostergemeenschappen met een strenge clausuur.
De ambivalentie tussen minachting en verering is een kenmerk van de gehele Westeuropese middeleeuwse beschaving. Het christendom heeft daar op niet geringe wijze toe bijgedragen: het benadrukte weliswaar de absolute gelijkheid van man en vrouw ten aanzien van de heilsgeschiedenis, maar verbond daar concreet geen enkele conclusie aan.

Hoewel *de* vrouw in de middeleeuwen niet bestaat is het toch wel mogelijk een rode draad te ontwaren in haar wisselende lotgevallen in de periode van 500 tot 1500. Het is zeker niet juist om de verschillende soorten gezagsdragers te beschuldigen van een systematische onderdrukking van het vrouwelijke geslacht. Als we kijken naar adellijke vrouwen, maar ook naar boerinnen, dan wordt duidelijk dat dezen een minstens even belangrijke positie hadden als hun mannen om de doodeenvoudige reden dat ze onontbeerlijk waren, en niet alleen als 'kinderen producerende machine'. Ook het middeleeuwse geestelijke leven is ondenkbaar zonder de inbreng van vrouwen en hun mystieke beleving, waarvan schitterende teksten getuigen.
Wat echter tevens opvalt is het feit, dat de structurele aardse ongelijkheid door niemand werd aangevochten, ook niet door de vrouwen zelf. De beroemde schrijfster Christine de Pisan (1365-1429/30) kan zich wel beklagen over haar situatie - ze vindt bijvoorbeeld dat ze in haar jeugd niet voldoende onderwezen is - maar verbindt daar niet de conclusie aan, dat de situatie voor alle vrouwen structureel zou moeten veranderen.
De auteur is er, zoals aan het begin gezegd, in geslaagd een goed leesbaar boek te schrijven, dat een helder licht werpt op de rol en de positie van vrouwen in de middeleeuwen. Hij doet dat door enerzijds grote lijnen te schetsen, maar door anderzijds ook veel concrete voorbeelden te geven. Zo wordt het voor de lezer veel beter duidelijk hoe een theoretisch gegeven naar de praktijk toe werd vertaald. Juist deze voorbeelden maken het boek mijns inziens zeer geschikt voor gebruik in het voortgezet onderwijs. De lezers (en lezeressen!) krijgen een genuanceerd beeld voorgeschoteld dat niet slechts negatieve kanten heeft, al is juist in de late middeleeuwen, zoals boven al aangegeven, een terugval te constateren die lange tijd niet overwonnen kan worden. Of zoals Bot in zijn slotzin zegt: '*... die mislukte lente van zo lang geleden lijkt nu eindelijk een zomer te krijgen*'.

De illustraties zijn afkomstig uit: Morris Bishop, The Penguin Book of the Middle Ages (1971).